

Dr. Öğr. Üyesi Emel NALÇACIGİL ÇOPUR

Akdeniz Üniversitesi
Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
Antalya/TÜRKİYE
emelcopur@akdeniz.edu.tr

İKTİBAS SANATI VE MAZMUN*

ART OF QUOTATION AND MAZMÛN

ÖZ

Son derece mana derinliğine sahip olan klâsik edebiyatımız aynı zamanda ilmidir. Kur'an ve hadislerle beslenen, birer bilgin olan şairlerimiz iç dünyalarında ulaştıkları doğrularını dönemin kültürüyle de yoğurarak şiirlerinde ifade etmişlerdir. Hz. Peygamber'in sünneti doğrultusunda sözü gerçek kaynağından alıp anlamı kuvvetlendirme, delillerle halkı iyiliğe yöneltme arzusu iktibas sanatının şiirimizde ziyadesiyle kullanılmasına sebep olmuştur. Nitekim iktibas şairin sözü güzelleştirmek, söze delil getirmek amacıyla ayet ve hadisleri bütün olarak ya da bunlardan parçalar olarak orijinal lafızlarıyla veya anlamlarıyla alıntılanmasına denilir. Böylece iktibas bütünlük açısından tam, nâkis; dil açısından lafzen, mânen olmak üzere dörde ayrılır. Bunun ötesinde şairin orijinal kelime veya anlam olarak işaret ettiği herhangi bir unsura yaptığı hatırlatma telmih sanatıdır. Telmihe dayalı anlam çağrışımları olan beyitlerde kapalı istiareler bulunduğu takdirde mazmûnlara ulaşılır. Ayrıca telmihden daha fazla anlam bakımından birbiriyle ilişkili kelimelerin metinde belirli bir sıra gözetilmeksizin zikredilmesi sonucu tenâsüb sanatı çerçevesinde de şiirde resmedilmek istenen şablon; mazmûn olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makalede iktibas sanatı dil ve bütünlük başlıklarıyla dört alt tipte incelenmiştir. Ayrıntılarıyla incelenen iktibas sanatının yanında iktibas gibi manaya dayalı olan telmih ve tenâsüb sanatları da bu sanat doğrultusunda tedkik edilmiştir. Ayrıca iktibas ve zikredilen diğer iki edebî sanat çerçevesinde klâsik şiirimizde gizli bir mefhum veya örtülü mana olarak da ifade edilen mazmûnun teorik tanımı yapılmıştır. Çalışmada öncelikle iktibas olmak üzere mazmûnun ele aldığımız telmih ve tenâsüb sanatları ile ilişkisi gazel ve mesnevi nazım şekillerinden seçilen örnek şiirler üzerinden açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klâsik Türk edebiyatı, edebî sanatlar, iktibas sanatı, telmih, tenâsüb, mazmûn.

ABSTRACT

Our classical literature, which has a very meaningful depth, is also artistic. Our poets, who are fed by Qur'an and hadiths, have expressed their poems by blending the truths reached in their inner worlds with the culture of the period. In line with the Sunnah of the Prophet, taking the word from the real source and strengthening the meaning, and the desire to turn the public to goodness with the evidence has led to the use of the art of quotation in our poetry. As a matter of fact, the quotation is said to be quoted with original words or meanings by taking the verses and hadiths as a whole or parts from them in order to beautify and bring evidence to the word. Thus, the art of quotation is divided into four as complete and incomplete in terms of integrity, word and meaning in terms of language. Beyond that, the reminder of the poet's original word or any other point that he has pointed to is the art of telmih. In couplets, which have semantic associations based on telmih, there is mazmûn. In this article, the art of quotation and other arts in which this art is intertwined will be explained with sample couplets and the connection of this art with other arts will be dealt with in depth and couplets which have mazmûn will be determined. In this article, the art of quotation has been examined in four subtypes with the titles of language and integrity. Telmih and tenâsüb arts, which are based on the meaning, as well as the art of quotation, which is examined in detail, has also been supported in the direction of this art. In addition, the theoretical definition of mazmûn, which is also referred to as a hidden notion or implicit meaning in our classical poetry, has been made within the context of quotation and these two literary arts. In the study, firstly, the relation between the mazmûn and the telmih and tenâsüb arts that we have dealt with have been explained through the sample poems selected from the lyrics and mesnevi forms.

Keywords: Classical Turkish literature, literary arts, art of quotation, telmih, mazmûn.

Atıf@

Nalçacıgil Çopur, Emel. "İktibas Sanatı ve Mazmûn", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal Of Academic Literature]*, Yıl 5, Sayı 10, Bahar 2019, s. 165-179.

* Bu makale, 19.02.2016 tarihinde kabul edilen "XVI. Yüzyıl Mesnevilerinde Ayet ve Hadis İktibasları" isimli doktora tezimizin bir parçası olup ilgili konunun geliştirilmiş hâlidir.

Giriş

Edebî sanatlar en kadîm dönemlerden itibaren edebiyatın vazgeçilmez unsuru olmuştur. Kâinatta insanlığın var oluşundan itibaren İlahî kitaplardaki üstün belâgat örnekleri doğrultusunda sözü güzelleştirmek, manayı derinleştirmek amacıyla çeşitli söz sanatları vuku bulmuştur. Söz sanatları mana yönüyle engin klâsik Türk edebiyatımızın varlığında önemli bir yere sahiptir. Edebî sanatların önemi eski şiirimizin sanat anlayışından kaynaklanmaktadır. İslâmî düşünce tarzı, şairlerimizin halkı doğru yola yöneltme arzusu, sözlerinin etkili olmasını istemeleri gibi unsurlar onları edebî sanatlardan iktibas sanatını yapmaya yöneltmiştir. Diğer bir ifade ile şairlerimize göre söz; yaratılanların yaratıcısını anma ve şükretme aracıdır. Yaratıcıdan gelen ilham rüzgârıyla kalplerinin denizleri dalgalanır ve mana incileri meydana gelir. Eski geleneğimizde şairin gerçek görevi, âlemdeki sırrı açıklamak, bunların sebeplerini bildirmektir. Dolayısıyla şairler *en büyük yaratıcısı* (Bakara, 28, 29; Âl-i İmrân, 3/47; Mâ'ide, 5/17; En'âm, 673, 93, 101, 102; A'râf, 7/54; Ra'd, 13/16; Hicr, 15/86; İsrâ, 17/99; Nûr, 24/45; Kasas, 28/68; Rûm, 30/27, 40, 54; Secde, 32/7; Fâtır, 35/1; Yâ-sîn, 36/81; Zümer, 39/62; Mü'min, 40/62; Şûrâ, 42/49; Kamer, 54/49, 50; Vâkı'a; 54//57-59; 63-65; Haşr, 59/24; Tegâbün, 64/2), *yaratıcılığının öncesi ve sonrası olmayanı* (Furkân, 25/58; Kasas, 28/88; Rahmân, 55/26; Hadîd, 57/3), *insanı en güzel şekilde yaratamı* (Tîn, 95/4) mutlak hakikati eserleriyle açıklamaya çalışırlar. Şairlerin tasvir ettikleri güzellik yüz, göz, ben, kaş tasviri gibi görünür ama hakikati anlaşılınca adı geçen güzellik unsurlarını yaratan Allah'a şükredildiği anlaşılır (Çavuşoğlu, 1986: 7). Çünkü inanışımıza göre ruhlara hitap eden Cenab-ı Hakk'ın lütfuyla dünyaya gelen insan gibi şiirde şairin gönül meclisinden başlayarak mananın gül bahçesine doğru uzandığı bir yolculuktur (Doğan, 2006: 2). Böylece geneli medrese mensubu olan şairlerimiz, eserlerinde samimi bir Allah aşkı ile yaratılanlarda tecelli eden İlahî güzellik anlayışını İslâmî ilimler ve tasavvufî düşünceler doğrultusunda birleştirmişlerdir. Klâsik Türk edebiyatı şairleri için gül, ruh'u, sevgili'yi; (Taş, 2008: 37) bülbül, gönlü, meyhane, dünya hayatını veya zaman zaman inanan insanın gönlünü, şarap, İlahî aşka giden yolu temsil etmektedir. Ayrıca o dönemde yaşamış şairlerimiz her yer ve varlıkta Cenab-ı Hakk'ın güzelliğini aramakta olduklarını beyitlerinde dile getirmişlerdir. Dahası klâsik Türk edebiyatı şairleri için Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in hadis-i şerifleri ve İslâmiyet'in tefekkür boyutu olan tasavvuf anlayışı her zaman zengin bir ilham ve müracaat kaynağı olmuştur. Nitekim ünlü şarkiyatçı Annemarie Schimmel, şiirimizde İslâmiyetin önemini belirtirken Türk şiirinde İslâm kültürünün dinî planını yansıtmayan tek bir mısranın bulunmasının bile güç olduğunu söyleyerek bu hususu en güzel biçimde özetlemektedir (Schimmel, 2001: 19). Walter G. Andrews ise klâsik şiirimizin estetik ve felsefî yönünün anlaşılması için yukarıda sıraladığımız sebeplerden dolayı dinî boyutun hemen her yorumlayıcı çalışma için çıkış noktası olduğunu ve Osmanlı şiiri üzerine değerlendirme yapmak isteyenlerin dini motifleri göz ardı etmemeleri gerektiğini belirtir (Andrews,

2001: 22). Dolayısıyla şiir mümessillerimiz özellikle manaya dayalı edebî sanatları eserlerinde çok güzel bir şekilde kullanmışlardır. Biz bu yazımızda öncelikle iktibas sanatından bahsederek bu sanatın diğer sanatlarla ve edebiyatımızda özel bir konu olan mazmûnla ilişkisini tespit etmek istedik.

İktibas “ateşten köz almak” manasına gelmektedir (Küleççi, 2003: 177). Mecazen bilgi elde etmeye çalışmak, birinin ilminden istifade etmek anlamında da kullanılmaktadır. İktibas, bir ibarenin söz arasına ustalıkla yerleştirilmiş olması ve uzun alıntılarının yapılmasının uygun görülmemesi sebebiyle nesirden ziyade nazımda söz konusu olan bir sanattır. İfadeye canlılık kazandırdığı, sözü güzelleştirip, pekiştirdiği için Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber’in hadis-i şeriflerinden yapılan iktibaslar asıl anlamı ile veya değişik anlamda kullanılmak üzere edebî sanat olarak kabul görmüştür. Ayrıca şiirde alıntılanan ibarelerin iktibas kabul edilmesi için en az bir terkip olması gerekmektedir (Durmuş, 2000: 52).

Arap belâgatına bağlı olarak Türk edebiyatında da gelişen iktibas, günümüze kadar ayet ve hadislerden seçilen ibarelerin aktarılması şeklinde kullanılmıştır (Uzun, 2011: 52).

Şiirde iktibas edilen kelimelerin vezin veya kafiye zarureti dolayısıyla yer değiştirmesine, bazı kelimelerin alınmamasına müsamaha ile bakılmıştır. Çünkü iktibasta asıl gaye sözü güzelleştirme ve anlamı pekiştirmedir (Saraç, 2006: 274).

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda iktibasın temelde ayet veya hadislerin aynen alınıp alınmamasına ve şeriata uygun olup olmamasına göre iki şeklinin olduğundan söz edilmiştir (Küleççi: 2003: 177). Oysa mealen alıntı yapılan ibarelerde de mana yönünden iktibas yapılarak mânen iktibas sanatı gerçekleşmiş olur. Diğer yandan mealen alıntılanan bir ibare dönemin sosyal unsurunu, herhangi bilinen olayı, kişiyi ve o kişiye ait özelliği hatırlatıyorsa bu durumda iktibas gibi manaya dayalı telmih sanatı gerçekleşir. Telmih sanatında kullanılan okuyucuya herhangi bir hususu hatırlatıcı kelimelerle müşebbehün bihin; kendisine benzetilenin yer almadığı benzetme olduğu takdirde kapalı istiare sanatı yapılmış olur. Ayrıca aralarında ilgi bulunan en az iki sözcük, terim ve deyim dizide veya beyit içerisinde belli bir sıralamaya tabi tutulmadan zikredilmesi ile tenâsüb sanatı vuku bulur. Telmih ötesinde kapalı istiare ve tenâsüb sanatları yardımıyla şiirde gizlenen mefhûm açığa çıkar. Açığa çıkan bu mefhûm klâsik şiirimizde mazmûn diye isimlendirilen, şiirimizin derinlemesine anlaşılmasını sağlayan kavramdır. Diğer bir deyişle iktibas gibi anlama dayalı bir sanat olan telmih sanatı gerçekleşirken telmihte kullanılan anahtar kelime/kelimelerle ve tenâsüb sanatında birbirleriyle ilgili kullanılan kelimelerle kapalı istiare yapıldığı takdirde beyitte gizlenen manaya yani mazmûna ulaşılır, şiirde resmedilmek istenen unsur tam olarak gözler önüne serilir.

İktibas sanatının ayrıntılarını net bir şekilde ortaya koymak için bu sanat hakkında açıklamamızı yaptıktan sonra çeşitli nazım şekillerinde kaleme alınmış klâsik Türk şiirinde önemli bulduğumuz örnek beyitlerle yazımızı tamamlamak istedik.

İktibas Sanatı

Biz bu yazımızda iktibas sanatı ile mazmûn arasındaki ilişkiyi açıklamak adına belâgat kitaplarında iki şekilde sınıflandırılan iktibas dört başlıkta değerlendirdik:

1. Bütünlük Açısından İktibas Sanatı:

İktibas sanatı, iktibas edilen ibarelerin aynen veya bir bölümünün alınmasına göre tam ve nâkıs iktibas olarak iki şekilde değerlendirilir:

1.1. Tam İktibas:

İktibas edilmek istenen ayet veya hadislerin tamamının alıntılanmasıdır:

16. yüzyıl şairlerinden Hâşimî, bir şiirinde Hz. Peygamber'in gönderiliş amacı davet etmek olsa bile iman etmeyecek olanların hiçbir şekilde iman nurundan nasiplenemeyeceklerini, kişilerin kendi nefis ve akıllarının imana götürdüğünü Kur'an-ı Kerîm'de Gâşiye suresi 21. ayette beyan edildiği üzere *Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin/fezekkir innemâ ente müzekkir* ayetine tam iktibasla dile getirir:

İder mi kudreti hadden müfekkir

Fezekkir innemâ ente müzekkir (Ece 1996: 74)

1.2. Nâkıs İktibas:

Alıntılanmak istenen herhangi ayet, hadis veya metnin anlamını tam karşılayacak şekilde bir parçasının iktibas edilmesidir:

O gün Cehenneme, "Doldun mu?" deriz. O da, "daha yok mu?" der (Kâf, 50/30). Ayette geçen *hel min mezîd; daha yok mu?* anlamında kıyamet günü amellerin tartıldıktan sonra günahkâr kulların gideceği nâr diyarının dolu olmasına rağmen Cenab-ı Hakk'ın dolduracağım (Secde, 34/13) vaadi üzerine cehennem daha fazlasını istediğini bildiren bir cümledir (Râzî, 2008: 20/297).

Ahîret azabının dehşetinin tasvir edildiği bu ibare, Klâsik şiirimizde bu temaya uygun olacak şekilde kullanılmayıp mübalağa ifade etmesi sebebiyle farklı konularla ele alınmıştır. Ahmed-i Rıdvân, bir şiirinde muhabbet yudumunun her zaman yenilenmesi, devamı için Kur'an'da Kâf suresi 30. ayette beyan edilen *hel min mezîd/daha yok mu?* İbaresini kullanarak ayete kısmî ve lafzî iktibas yapmıştır:

Sun muhabbet cür'asın her dem cedîd

Bâki'si çün diyeyin *hel min mezîd* (Yılmaz 2006: 45)

Aşağıdaki beyitte Vücutî, sevgilinin bahçesinde akan sudan suya hasret kalanların içtiklerini belirtir. Onlara bu suyun kendilerine Kur'ân'da geçen *ve sakâhüm/ve bize ikram olundu* (İnsân, 76/21) ayetince bahşedildiği anlatılır. Böylece ilgili ayete kısmi iktibasta bulunulur:

İçse her katresini teşne-dilân

Ve sakâhüm okurlar idi revân (Aydemir 2007: 124)

2. Dil Açısından İktibas Sanatı:

İktibas sanatı kullanılan dil açısından da iki çeşittir.

2.1. Lafzî/Lafzen İktibas:

Lafzî iktibas, alıntılanan ibare/ibarelerin orijinallerinin yer aldığı iktibastır:

Âşık Paşa alçakgönüllü olunması gerektiğini anlatan Fakr-nâme'sinde fakr'ı/fakirliği güzel bir kuşa benzetir. Aşağıdaki beyitte okuyucusuna fakirliğe seslenerek onun başına iş olmayacağını, ona *Allah'ın kürsisi* denildiğini Bakara suresi 255. ayette geçen *vesia' kürsi* ibaresine lafzen iktibasta bulunarak anlatır:

Fakr eydür sen iş olmazsın bana

Vesia' kürsi dinildi çün sana (Külekcî 1999: 178)

Derviş Hayâlî de bir beytinde, güneşin doğuşuyla dünyanın aydınlandığını En'âm suresi 96. ayette bildirilen *fâliku'l-ashâb*; sabahı ortaya çıkaran ibaresine lafzî iktibasla anlatır:

Uyardı *fâliku'l-ashâbı* mısbâh

Ki'âlem fethine ola zavv-ı miftâh (Köksal 2003: 89)

2.2 Mânevî/Mânen İktibas:

İktibas edilmek istenen cümlelerin manasının alıntılanmasıdır:

Aşağıdaki manzumenin ilk mısraında *Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz*. (Âl-i İmrân 3/92) ayetine mânen iktibas yapılmıştır:

Sevdüğüne kıymayınca eylüğe irmemiş kişi

Sevdüğüne kıyan olur ebrârıla 'alâkati (İslamoğlu 2013: 585)

Bir diğer örnek ile mânen iktibası açıklayacak olursak;

Hız. Peygamber, *Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız hidâyete ermiş olursunuz.* buyurmaktadır (İbn Mulakkın 1425: 585). Hadiste ashabın yıldızlara benzetilmesinde şöyle bir incelik bulunmaktadır: Yıldızlar; kendisinden nur alınmayan fakat yolda kalmış çaresizlere rehberlik yaparak yol gösteren, insanların varmak istedikleri hedeflerine ulaşmalarını sağlayan ışık kümeleridir. Bu ışık kümelerinde nur kaybolduğu zaman onlardan istifade edilemeyeceği gibi sahabîler de Hız. Peygamber'in nuruyla aydınlanan kimseler olarak ancak Muhammedî nurla donatıldıkları takdirde kendilerinden yararlanma imkânı bulunur. Nitekim sahabeler Yüce Peygamber'in söz ve fiillerini hayatlarına uygulayan ve insanlara bu doğrultuda ışık olup onları doğru yola ileten kimselerdir. Bu sebeple Yüce Peygamber, kendisinin yokluğunda ashabının insanlara yol gösterici yıldızlar gibi olacağını, onların çaresiz insanları hidayete erdireceklerini bildirmektedir. Celâl-zâde Sâlih Çelebi, Hız. Peygamber'in ashabını övgüye mazhar kıldığı hadis-i şerifini mânen iktibasla verir:

Niçe ashâb her biri pür-nûr
Meh-i tâbende-i şeb-i deycûr

Kangısına uyarsan uy anun
Sene olur delîl-i gufrânun (Kütük 1995: 117)

3. Telmih Yoluyla Yapılan İktibas:

Telmih de iktibas gibi manaya dayalı bir edebî sanattır. Terim olarak telmih; temsil yolu ile ifade içinde bilinen bir olaya, hikâyeye, inanışlara, ayet ve hadislere işaret etme sanatı olarak tanımlanmaktadır (Küleççi, 2003: 170).

Bakâyi, Gül ü Bülbül'ünde aşağıdaki beyitte Hız. İbrahim'in Kur'ân'da bildirilen *Halîlulâh; Allah'ın dostu* ismiyle kavmini dine davet etmesini anlatmaktadır:

Rivâyetdür *Halîlullah* begayet
İderdi kavmin ilhâhile da'vet (Küleççi 1999: 68)

Ancak şair bu beyitte *Halîlullah* lafzını Nisâ suresi 125. ayette geçtiği gibi orijinal kullanmasına rağmen lafzen iktibas yapmış olmamaktadır. Çünkü herhangi bir ibarenin iktibas kabul edilmesi için alıntının en az bir terkip olması gerekmektedir. Bu sebeple Bakâyi'nin yukarıdaki beytinde Hız. İbrahim'in *Halîl* sıfatına telmih yapılmıştır.

Nedîm ise Hız. Peygamber'i övdüğü şiirinde cihanı süsleyen kılıcın sahibi Peygamber Efendimizin *Lât* ve *Uzzâ* isimli putları kırarak onlara tapınmaya son verdiğini anlatır. Bu husus Necm suresinin 19. ayetinde “*Lât ve Uzzâ'yı gördünüz değil mi?*” diye bildirilmektedir. Bu putlardan *Lât*;

Sakîf kabilesinin Tâîf'te bulunan putu olup kelimenin sonundaki dişilik te'sinden dolayı dişil kabul edilmiştir. Bir diğeri *Uzza* ise el-e'azzu kelimesinin müennesi olup tapınılan bir ağaçtır. Hz. Peygamber ashabından birisini gönderip bu ağacı kesmesini istemiştir. Ağacı kestiğini haber veren sahabesine ise onun *Uzza* olduğunu ve bir daha tapınılmayacağını bildirmiştir (Râzî, 2008: 20/509-510). Böylece şairimiz *Lât ve Uzzâ* kelimeleriyle bu ayete telmihte bulunmuştur:

Kahrın etdi hânûmân-ı *Lât u Uzzâyı* harâb
Sâhibü's-seyf-i cihân-ârâ habîb-i kibriyâ (Macit 2007: 20)

Telmih hatırlatma sanatı yukarıdaki beyitlerde olduğu gibi sadece kelimelerin orijinallerinin kullanılmasıyla gerçekleşmez. Aslında telmih sanatı tarihi bir olayı, kişiyi veya herhangi bir unsuru onu çağrışım yapacak şekilde yapılan küçük noktacak atılımlarla yapılan edebî sanattır. Bu durumu birkaç örnek beyitlerle açıklamaya çalışalım:

Taşlıcalı Yahya Bey Ankebût suresi 14. ayette *Andolsun, biz, Nûh'u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik. O da dokuz yüz elli yıl onların arasında kaldı. Neticede onlar zulümlerini sürdürürlerken tûfan kendilerini yakalayiverdi.* şeklinde beyan edildiği üzere Nuh peygamberin uzun yaşadığını beyitte kullandığı *Nûh, ömr* ve *dırâz* kelimeleriyle hatırlatır:

Nûha virmişdi Hudâ 'ömr-i dırâz

Aglayup eyler idi Hakka niyâz (Sarıçiçek 2024: 278)

Edebiyatımızda hikemî tarzın temsilcisi olan Nâbî, insanın dünyada bırakacağı en önemli mirasın eserleri olduğunu dile getirdiği kalmıştır redifli gazelinde, Cem'in devrinin sona erdiğini ondan sadece kadehin kaldığını ve o kadehten de bu meclise adın kaldığını anlattığı beytinde edebiyatımızda içkinin mucidi kabul edilen İran şahı *Cem'e* telmih yapmıştır:

*Cem*in tamâma erip devri câm kalmıştır

O câmdan da bu meclisde nâm kalmıştır (Bilkan 1999: 72)

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı gibi telmih sanatı sadece ayet ve hadislerden oluşmaz. Tarihe mâl olmuş olay, kişiler ve onlara has özellikler ile de telmih gerçekleşir. Elbette okuyucunun anlaması için telmih edilen unsurun herkes tarafından bilinmesi gerekmektedir. Aynı zamanda telmih sanatının gerçekleşmesi için yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ünlü kişiler, olaylar hakkında küçük ipuçları verilmeli, noktasal atılımlar yapılmalı ayrıntılı bilgi verilmemelidir.

Emîrî ise A'râf suresi 143. ayet mealinde *Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" dedi. Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi. Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben*

inananların ilkiyim” dedi. şeklinde beyan edilen Hz. Musa'nın Allah'ı görme talebini aşağıdaki beyitlerinde dile getirir:

Çünkü Mûsâ eyledi rû'yet taleb
İştîyâk ile çeker dil bes ta'ab

Dir ki sen eyle tecellî yâ İlâh
Kat ' idüp geldüm seni görmege râh

Sen cemâlün zâhir eyle çeşmüme
Bes gele tâkat benüm bu cismüme

Didi yâ Mûsâ tahammül yok sana
Sen nazar eylesin benden yana

Lîk sen taga nazar eyle hemân
Bes görünür çeşmüne andan nişân

Bes görürsen tagı yerinde mukîm
Ru'yeti sen dahı gör ol dem na'îm

Taga irdi bes tecelliden nişân
Pâre pâre gördi ol tagı hemân

Gördi ol dem bes sürâh olmuş cebel
Bildî tâkat yog imiş bes mâ-hasal (Çöm 2001: 247)

Emîrî'nin yukarıdaki beyitlerinin hepsinde ilgili ayete mânen iktibas sanatı yapılmamıştır. Şair şiirlerinde *Lîk sen taga nazar eyle hemân* ve *Bes görürsen tagı yerinde mukim* mısralarında kullandığı kelimelerle ayetin *dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin.* bölümüne mânen iktibas yapmıştır. Ancak Hz. Musa'nın Hakk'ı görme isteğinin anlatıldığı bu şiirlerde *Taga irdi bes tecelliden nişân/Pâre pâre gördi ol tagı hemân* beyiti ile son beyitte ayetin *Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi.* bölümüne telmih yapılmıştır.

Şeyhülislâm Yahya Efendi, aynı ayeti bir beytinde şöyle hatırlatır:

Gönül mir'âtı kim sad-pâre-i dest-i celâlidir

Yine her pâresinde cilveger baksan cemâlindir (Kavruk, 2001: 107)

“Gönül, Allah’ın celâlinin paramparça ettiği bir aynadır. Ancak baksan her parçasında yine O’nun cemâlinin salındığı görülür.” diye açıklanan bu beyitte şair *sad-pâre-i dest-i celâlidir*; gönül, celâlin kudretinden paramparça oldu ibaresiyle yukarıdaki ayete telmihte bulunmuştur.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere mânen iktibas ile telmih sanatı arasında çok ince bir çizgi vardır. Nitekim telmih de iktibas gibi manaya dayalı bir edebî sanattır. Bu sebeple telmih sanatında manaya bağlı kullanılan kelimeler okuyucuda bilinen bir olayı, kişiyi belli kârinelere sürüklemekten öteye geçmemelidir. Aksi takdirde telmih amacından saparak mânen iktibasa dönüşür. (Tarlan 1985: 174; Yılmaz 2013: 7)

Görüldüğü gibi edebî sanatlar her sanat dalında olduğu gibi birbiriyle bağlantılı adeta iç içe geçmiş bulunmaktadır.

4. Tenâsüb Yoluyla Yapılan İktibas:

Tenâsüb de tıpkı iktibas ve telmih gibi manaya dayalı bir sanattır. Edebiyatımızda herhangi bir konu üzerinde aralarında türlü ilgiler bulunan en az iki sözcüğün, terimin ve deymi hatırlatan kelimelerin beyitte sıralama gayesi gözetilmeksizin sıralanmasıdır (Dilçin, 2016: 431). Tenâsüb sanatı mazmûnlara telmihten daha kolay ulaşmamızı sağlar. Çünkü bu sanatta ilgili kelimelerin sıralanmasıyla şairin okuyucusuna resmetmek istediği şablon zihinlerde daha çabuk oluşur. Ayrıca tenâsüb sanatında da yer yer nâkıs iktibaslar gerçekleştirilerek şairin kastettiği olguyu anlamamız kolaylaşır.

Aşağıdaki beyitte Yenişehirli Avnî tarafından Enbiyâ suresi 69. ayette bildirilen *ateşin İbrahim’e karşı serin olması* emri doğrultusunda ateşten güller; Mülk suresi 30. ayet-i kerimesinde geçen *mâ-i ma’în/saf, berrak su* ibaresine nâkıs iktibasla taştan *saf su*, kuru bir değnekten Musa’nın ejderhası (A’râf, 7/117-118) yapıldığını anlatarak bizlere tüm bunları yapan güç; Yüce Allah anlatılmaktadır:

Nârdan güller bitirdin sengden *mâ-ı ma’în*

Çûbdan ızhâr-ı ejderhâ-yı Mûsâ eyledin (Dilçin, 2016: 432)

İzzet Molla beyaz elden ne çıktıysa kuru bir değnek ağaç asadan da çıkarın aynı olduğunu söyler. Şiirde kullanılan *kuru bir değnek, çûb-ı asâ, yed-i beyzâ* tamlamalarının tenasübüyle bizlere değneğini yere vurup ejderhaya dönüşen (A’râf, 7/117-118) ve eli alaca hastalığı olmaksızın beyazlaşan (A’râf, 7/108) mucizeleriyle ünlü Hz. Musa’yı çağrıştırmaktadır. Beyitte Musa peygamber mazmûnu bulunmaktadır:

Kuru bir degnek idi çûb-ı asâdan ne çıkan

Ne zuhur itdi ise itdi *yed-i beyzâdan* (Dilçin,2016: 432)

Telmih ve tenâsüb gibi çağrışıma dayalı bir ifade biçimi ise mazmûndur. Mazmûn; Ali Sedat Bey'in Yeni Türk Lugati'nde "Dikkatle anlaşılın ince ve dakik mana; bir söz ve ibareden çıkarılan gizli mefhum" diye açıklanır. Edebiyat terimi olarak *bir şeyi, o şeyin vasıflarını veya onu çağrıştıracak (tedâî ettirecek) kelime ve kavramları zikrederek bir ibarenin içinde gizlemektir* (Çavuşoğlu, 1984: 205). Bir diğer ifade ile mazmûn; klâsik Türk edebiyatının kendi dünyası içinde bilinen hayal, inanış ve düşüncelerin beyitlerdeki dolaylı anlatımıdır. Bu durum mazmûnun bizlere beyitlerdeki kelime veya kelime grupları arasında remizlere yani belirli çağrışımlara dayalı anlam ilişkisinin varlığını bildirmektedir. Remz/remiz ise işaretle anlatmak; gizli ve kapalı söyleme; sembol anlamlarına gelmektedir (Pekolcay, 1999: 21). Böylece bir takım kelimelerle/sembollerle yapılan telmih sanatında şairin işaret ettiği olgular kapalı istiarelere; kendisine benzetilenin söylenmeyip sadece benzetilenin zikredildiği istiarelere dayandığı takdirde bu beyitlerde mazmûn bulunmaktadır. Zira şairlerimiz düşüncelerini tabiata ve hayata ait tasvirlerle, imajlarla somutlaştırarak ifade etmişlerdir (Coşkun, 2006: 53). Nitekim hayallerin çıkış noktası olan kapalı istiarelerde geniş bir hayal gücü vardır. Bir takım kelimeler temsil yoluyla başka manaları düşündürür, hayal ettirir. Dolayısıyla telmih sanatı vasıtasıyla şiirin gücü genişletilmiş olduğu gibi şair eserinde telmih edilen olguyu düşündürerek okuyucunun daha geniş yorumlama imkânı bulmasını sağlar.

Seçtiğimiz beyitlerle mazmûn örneklerini anlatmaya çalışırsak;

Âhî yaşlı bir kişiye seslenerek ağlamakla gözlerinin çıktığını aslında asıl ağlaması gereken kişinin yetim kalan oğlan olduğunu dile getirir. Burada *ağlamak, pîr-i hured, yetîm* ve *oglan* kelimeleri bizlere Yûsuf suresi 84. ayet mealinde bildirildiği üzere Hz. Yakup'un küçük yaşta ayrıldığı oğlu Yusuf'a olan hasretinden gözlerine perde inmesini çağrışım yapmaktadır. Ve şairin gizlice anlatmak istediği *pîr-i hured* diye seslendiği kişi Hz. Yakup'tur. Şiirde Hz. Yakup mazmûnu vardır:

Ağlamakla çıkdı gözden Âhî ey pîr-i hired

Demdür aglasa yetîm oldı ol oğlan aglasun (Sungur 1994: 42)

Şiirimizin temellerini atan 15. yüzyılın son yarısında yaşayan Necâtî ise aşağıdaki beytinde Kâbe'de kavuşma bayramına can verenin, kurban olanın kim olduğunu sorar. Şiirde kullanılan *Ka'be, ıyd-ı vasl, kurbân* kelimeleri bizlere İslâmî literatürde dost ismiyle bilinen (Nisâ, 4/125) Hz. İbrahim'in gördüğü rüya üzerine oğlunun kurban olmayı kabul ettiği anda Yüce Allah'ın onlara koç göndermesi ve bu olayın sonucunda da kutsal topraklarda hacıların Rablerine bağlılıklarını kurban keserek ifade ettiklerini

çağrıştırmaktadır. İşte beyitte kullanılan bu sözcüklerle burada Hz. İsmail mazmûnu vardır:

Ka’be-i dergâhda kimdir Necâtî der isen

Iyd-ı vasla cân verici ya’ni kim kurbân-ı dost (Tarlan 1985: 57)

16. asrın aşk ve ıstırap şairi Fuzûlî, bir beytinde çektiği elemelerin devenin üzerine konsa iman etmeyenlerin cehennemden çıkıp güleceklerini, kendisiyle eğleneceklerini anlatır. Şiirde geçen *ba’ürün* deve ve kalın urgan anlamına gelen kelime ile *kâfir* kelimesi kullanılarak A’râf suresi 40. ayet mealine çağrışım yapılmaktadır. İlgili ayette *Bizim âyetlerimizi yalanlayıp da onlara karşı kibirlenmek isteyenler var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacak ve onlar, halat iğne deliğine girinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Suçluları işte böyle cezalandırırız!* buyruğu verilmektedir. Ayette kullanılan el-cemel kelimesinin kökü itibarıyla hem deve hem de halat anlamındadır. Ancak bazı müfessirler kelimeyi halatla iğne arasındaki mecazın uygunluğu açısından halat manasında almayı tercih etmenin daha mantıklı olacağını bildirmişleridir (Feyizli, 2008: 167). Bu sebeple beyitte kullanılan *ba’ür*, *kâfir* ve *cehennem* kelimeleriyle A’râf suresi 40. ayet mazmûnu oluşmaktadır:

Bu gamlar kim menüm vardır ba’ürün başına konsa

Çıhar kâfir cehennemden güler ehl-i ‘azâb oynar (Tarlan 1985: 510)

Fuzûlî bir diğer beytinde cihân ehline ilmin gizli kalmaması için Cenab-ı Hakk’ın hikmetiyle peygamber gönderdiğini anlatır. Beyitte Yüce Allah’ın gizli bir hazine iken bilinmeyi isteyip küfür karanlığındaki insanlara onların doğru yolu bulmaları için peygamberler göndermesi yani orijinal *küntü kenzen mahfiyyen* hadis-i kutsîsine çağrışım yapılmaktadır. Dolayısıyla beyitte bu hadis-i kutsî mazmûnu vardır:

Cihân ehline tâ esrâr-ı ilmün kalmaya mahfi

Kılupdur hikmetün küffâr içinde enbiyâ peydâ (Tarlan: 1985: 232)

Yine 16. yüzyılın önemli şairi, şiirimizi nazım ve şekil yönünden mükemmelliğe ulaştırdığı gibi şiiri iç dünyasında da orijinal hayallerle desteklemeyi ihmal etmeyen Bâkî, aşağıdaki beytinde çimenlikte çınarın yaprağını koparan sonbahar rüzgârıyla ağaçların tecrit hırkasına girdiklerini anlatır. Şairin şiirinde kullandığı *tecrîd* tasavvufa ait bir kelimedir. Dervişin gönlünde Allah’tan başka varlıkları kalbinden çıkarması demektir. *Hırka-i tecrîd* ise dervişlerin çileye girerken üstündekileri çıkararak giydikleri basit hırkadır. Sonbaharda yapraklarını dökmüş ağaçlar *tecrîd* hırkasını giyen dervişlere benzetilmektedir. *El almak* terkibi de tasavvufî bir terimdir. Tarikate giren dervişler şeyhleriyle bir süre çalıştıktan, nefislerini körelttikten sonra şeyhlerinden izin alarak dervişlik makamına yükselirler. Böylece beyitte rüzgâr tarikate dâhil olan dervişe; çınar da şeyhe

benzetilmektedir. Dolayısıyla *hırka-i tecrîd*, *el almak* terkipleri kullanılarak beyitte derviş mazmûnu bulunmaktadır:

Eşcâr-ı bâg hırka-i tecrîde girdiler

Bâd-ı hazân çemende el aldı çenârdan (Küçük, 1996: 238)

Hızrî ise aşağıdaki beyitte; (*Ey Muhammed!*) *Rabbinin*, (*Hûd'un kavmi*) *Âd'e, şehirler içinde benzeri kurulmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e, vadide kayaları oyan (Salih'in kavmi) Semûd'a, kazıklar sahibi Firavun'a ne yaptığını görmedin mi?* mealindeki Fecr suresi 6-10. ayetlerinde geçen *şehirler içinde benzeri kurulmamış* ifadesinin çağrışımla İrem şehrini mazmûn olarak kullanmıştır:

'Aceb Cennet midür kim böyle bir şehir

Kimesne görmedi devr ideli dehr (Belen, 1997: 120)

Aşağıdaki şiirde kendisine seslenerek Ferhât için dağlarda feryat eden Zâtî dağların feryadını işitip göğüs geçirdiğini anlatır:

Zâtîyâ *Ferhâd* için dağlarda feryâd eyledüm

İşidüp feryâdımı göğsin geçürdi dağlar (Kurnaz, 2011: 303)

Beyitte *Ferhâd*, *dağlar*, *göğsin geçürdi* kelimeleri ile şairin dağları delen *Ferhâd*'ı hatırlaması sonucu dağların da kendisine aynı sesle cevap verdiği, seslendiği dile getirilmektedir. Bu durumda dağların sesi söyleyene aynı şekilde dile getirmesi hatırlatılarak beyitte yankı mazmûnu bulunmaktadır.

Zâtî aşağıdaki beytinde ise ayrılık kemendi ile canının vücut hapisanesinden çıktığını ancak sevgiliye kavuşma ümidinin zincirinin kendisini hayata bağladığını dile getirir:

Cân çıkardı *mahbes-i tenden kemend-i hecr* ile

Lîk *zencîr-i ümîd-i vasl-ı dilber bağlar* (Kurnaz, 2011: 303)

Şiirde geçen *mahbes-i ten*, *kemend-i hecr*, *zencîr* ve *bağlar* kelimelerinin kullanımıyla tenâsüb sanatı gerçekleşmiştir. Şiirin ikinci mısraında özellikle sevgiliye kavuşma ümidinin zinciri ifadesiyle zincirleme isim tamlaması yapılması bu ümidin hiç de kolay olmadığını gösteren ayrı bir incelik olup bununla şiir bize adeta hapiste zincirle bağlanmış bir tutuklu mazmûnunu resmetmektedir.

Sonuç

İktibas sanatı ile klâsik Türk edebiyatında gizli bir mana diye ifadelendirilen mazmûn arasındaki ilişkiyi incelemeye çalıştığımız yazımızdan öncelikle iktibasın manaya dayalı bir sanat olduğu Kur'ân ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadislerinden yapılan alıntılarla gerçekleştiği bilgisine ulaştık. İktibasın nesirden ziyade nazımda kullanımı söz konusudur. Alıntı yapılan ibarelerin kullanım şekline göre tam ve nâkıs olmak üzere iki çeşittir. İktibas sanatı lafzen ve mânen alıntılanan ibarelerde kullanılan dil açısından da ikiye ayrılır. Herhangi bir alıntının iktibas kabul edilmesi için en az bir terkinin olması şarttır. Aksi halde orijinal kelime veya bir ibareden oluşup ayet ve hadislerde bulunan kelimeleri destekleyen alıntılarla telmih sanatı gerçekleşmiş olur. Böylece telmih sadece kelimelerin orijinalleriyle yapılmayan bir sanattır diyebiliriz. Kelimelerin orijinalleriyle yapılmayan alıntılarda telmih sanatı gerçekleşmiştir diye bilmemiz için vurgulanmak istenen kişi, olay veya herhangi bir unsurun sadece bir özelliğinin hatırlatılması gerekir. Nitekim telmih ayet veya hadiste söz konusu herhangi bir özelliği hatırlatmaktan öte geçtiği takdirde veya onların anlamını tam verdiğinde mânen iktibasa dönüşür. Telmih sanatı tarihî olaylara, kişilere veya onlara özgü bir özelliğe yapılan hatırlatma olduğu için iktibas gibi fazlaca bilgi birikimi isteyen bir sanattır. Bundan hareketle telmih sadece Kur'ân-ı Kerîm ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadislerinden oluşmaz. Bu sebeple telmih sanatını gerçekleştiren şairlerin oldukça bilgili olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Telmih sanatında kullanılan anahtar kelime/kelimeler açıkça zikredilmeyip kapalı istiarelere yani kendisine benzetilenin dile getirilmediği benzetmelere dönüştüğü takdirde beyitte mazmûna ulaşılır. Ayrıca şiirde belirli bir sıra izlenilmeden rastgele kullanılan birbiriyle ilgili kelimeler belli bir hususu gözler önüne serdiği takdirde o hususa ilişkin resmedilmek istenen tablo yani mazmûn yapılmış olur. Tüm sanatlarda olduğu gibi edebî sanatlar da birbiriyle iç içedir. Nitekim alıntı, iktibas sanatı telmihle; telmih sanatında kullanılan anahtar kelimeler istiarelere/benzetmelere ve metinde anlam ilgisi bulunan sıralama gayesi gözetilmeden yerleştirilmiş çeşitli kelimeler ise tenâsüb sanatına dayanmaktadır.

Kaynakça

Andrews, Walter. (2001), *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Aydemir, Yaşar. (2007), *Vücudî Hayâl u Yâr*, Ayrıntı Basımevi, Ankara.

Belen, Maksut. (1997), *Hızrî'nin Âb-ı Hayat Mesnevîsi*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.

- Bilkan, Ali Fuat. (1999), *Nâbî Hayatı Sanatı Eserleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Çavuşoğlu, Mehmet. (1984), Mazmûn, *Türk Dili Aylık Dil Dergisi*, C 388-389: s. 198-205.
- Çavuşoğlu, Mehmet. (1986), Divan Şiiri, *Türk Dili Aylık Dergisi*, C 415-417, s. 1-16.
- Coşkun, Menderes. (2006), Klâsik Türk Şiirinde Mürekkep İstiare, Temsilî İstiare Alegori, *Ahmet Yesevi Üniversitesi Dergisi*, C 38, s. 51-65.
- Çöm, Erol. (2001), *Emîri'nin Gülşen-i Ebrâr ve Mir'âtü'l-Ebrâr Mesnevîleri (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Dilçin, Cem. (2016), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI. (2006), *Kur'ân-ı Kerîm Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Durmuş, İsmail. (2000), "İktibas". *DİA*, C 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Doğan, Muhammet Nur. (2006), Yolculuk Metaforu Bağlamında Divan Şiirini Üretmek ve Anlamak, MEB. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, s. 47-57.
- Ece, Selami. (2002), İktibas, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 19, s. 39-53.
- Feyizli, Hasan Tahsin. (2008), *Feyzü'l-Furkân Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meali*, Server İletişim, İstanbul.
- İbn Mulakkın, Siracüddin Ömer b. Ali el-Mısri. (1425), *El-Bedru'l-munîr fî tahrîci'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vakîa fiş-şerhi'l-kebir*, (Çev.) Mustafa Abu'lğayt Abdülhay, Daru'l-Hicre, Rıyad.
- İslamoğlu, Abdulmecit. (2013), *Dâvûd-ı Halvetî ve Gülşen-i Tevhîd'i*, Bolu Belediyesi Yayınları, Bolu.
- Kavruk, Hasan. (2001), *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*, MEB, Ankara.
- Köksal, Fatih. (2003), *Ravzatü'l-envâr*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Kurnaz, Cemal. (2011), *Eski Türk Edebiyatı*, Berikan Yayınları, Ankara.
- Küçük, Sabahattin. (1996), *Bâkî Divânı'ndan Seçmeler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Külekcî, Numan. (2003), *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara.

- Külekçi, Numan. (1999), *XI.-XX. Yüzyıl El Yazması Metinler Ve Özetleriyle Mesnevi Edebiyatı Antolojisi*, Aktif Yayınları, Erzurum.
- Kütük, Rıfat. (1995), *Celâl-zâde Sâlih Çelebi, Leylâ ve Mecnûn*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Macit, Muhsin. (2007), *Nedîm Divânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Pekolcay, Necla. (1999), *İslâmi Türk Edebiyatı Tedkik Metodlarının Genel Esasları ve Mazmûn Anahtarları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Râzî, Fahreddin. (2008), *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*. Çev. Ünalmiş, Ahmet Hikmet. Huzur Yayınları, İstanbul.
- Saraç, M.A. Yekta. (2006), *İktibas Klâsik Edebiyat Bilgisi-Belâgat*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul.
- Sarıçiçek, Ramazan. (2014), *Taşlıcalı Yahya Bey Gencîne-i Râz (İnceleme-Metin-Dizin)*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara.
- Schimmel, Annemarie. (2001), *İslam'ın Mistik Boyutları*, Kabcacı Yayınları, İstanbul.
- Sungur, Necati. (1994), *Âhî Divânı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Tarlan, Ali Fuat. (1985), *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Taş, Hakan. (2008), *Vusûlî Dîvân*, Gençlik Kitabevi Yayınları, Konya.
- Uzun, Mustafa. (2011), “İktibas”, *DİA*, C 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, Mehmet. (2013), *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler Ansiklopedik Sözlük*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, Nebi. (2006), *Ahmed-i Rıdvân ve Rıdvâniyyesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.